

ירון בן חיים*

העושה סוכתו תחת האילן

איתא במשנה סוכה (ט:): "העושה סוכתו תחת האילן כאילו עשאה בתוך הבית", ובגמרא מובאת ברייתא שבה נלמד דין זה מפסוק בספר ויקרא (כג, מב) שבו נאמר "בסכת תשבו שבעת ימים", ומדייקת הברייתא מכך שנאמר בסכת חסר ו'. למעט סוכה שתחת האילן, כי משמעות המילה "בסכת" תחת סוכה אחת ולא תחת שתי סוכות. ועל זה אמר רבא שכוונת המשנה היא דווקא באילן שצילו מרובה מחמתו, אבל אם חמתו של האילן מרובה מצילו - הסוכה שתחתיו כשרה, ושואלת הגמרא - הרי במקרה כזה מצטרף הסכך הפסול (של האילן) עם הסכך הכשר ותהיה הסוכה פסולה, ועל זה עונה רב פפא שהמקרה שהכשיר רבא את הסוכה הוא דווקא "בשחבטן".

נחלקו הראשונים בהבנת דברי הגמרא מדוע ובאיזה מקרה מצטרף הסכך הפסול עם הכשר בכדי לפסול את הסוכה ומה הפתרון שנותן רב פפא למקרה זה - "בשחבטן".

במאמר זה ננסה לעמוד על שיטות הראשונים המרכזיות בסוגיא זו.

שיטת תוספות

תוספות (בד"ה הא קא מצטרף) אומר שאם חמתו של האילן מרובה מצילתו וצילתה של הסוכה (ללא הצל של האילן) מרובה מחמתה - הסוכה כשרה, המקרה שעליו אומרת הגמרא שמצטרף סכך פסול עם כשר והסוכה פסולה הוא כאשר אמנם חמתו של האילן מרובה מצילתו, וצילתה של הסוכה מרובה מחמתה רק אם אנחנו מצרפים גם את הצל של האילן. הסיבה לכך שהסוכה פסולה במקרה זה היא, שאם נסלק את הסכך הפסול מהסוכה לא תשאר צלתה של הסוכה מרובה מחמתה. לעומת זאת אם צילתה של הסוכה מרובה מחמתה ללא צירוף הסכך פסול תהיה הסוכה כשרה, כי אפילו אם נסלק את הסכך הפסול צלתה של הסוכה מרובה מחמתה וכשרה. מ"ש רב פפא כשחבטן הוא במצב שבו צילתה של הסוכה מרובה מחמתה רק בצירוף הסכך הפסול, ומסביר תוס' (בעקבות דברי רש"י ד"ה בשחבטן) שמדובר כאשר הוא השפיל את ענפי האילן

*תלמיד בישיבה לשעבר. כיום תושב אלוני הבשן ולומד בכולל בצפת.

ועירבן עם סכך הסוכה, ואז בטל הפסול ברוב מדאורייתא והסוכה תהיה כשרה, גם הרא"ש מסכים עם דעת תוספות.

שיטת הר"ן ואבי העזרי

הרא"ש (סימן יד') מביא בנוסף לדעתו גם את דעת רבינו אבי העזרי בשם הריב"א שסובר שאפילו אם חמתו של האילן מרובה מצילתו, וצילתה של הסוכה מרובה מחמתה - תהיה הסוכה פסולה, וזאת מכיון שאין אנחנו יכולים להחשיב את הסכך שנמצא בדיוק מתחת האילן כי הרי הצל שם בא מחמת האילן ולא מחמת הסכך, והראיה שאם נסלק משם את הסכך עדיין ישאר במקומות אלו צל מחמת האילן, ולא משנה אם הסכך קדם לאילן או להיפך, בכל מקרה יהיה פסול (בדבריו אלו הוא מתייחס לדעת בעל המאור ור"ת, ראה בהמשך). גם במקרה מעין זה, אם צל הסוכה מרובה מחמתה וחמתו של האילן מרובה מצילו - אם ענפי האילן לא יהיו בדיוק מעל הסכך אלא מכוונים כנגד הרווחים שבין הסכך של הסוכה, תהיה הסוכה כשרה כי גם אם נסלק את האילן עדיין הצל שנשאר הוא רק מחמת הסכך וצילתה מרובה מחמתה, ומ"ש ר' פפא "בשחבטן" מסביר אבי העזרי כמו רש"י שאם עירב את הסכך הפסול עם הכשר (והכשר מרובה על הפסול) תהיה הסוכה כשרה. בדרך זו מפרש גם הר"ן, הגהות מיימוניות (בשפ ראבי"ה) והמגיד משנה.

שיטת רש"י

בהבנת שיטת רש"י בסוגייתנו נחלקו שאר הראשונים, הרבה ראשונים (ובהם הראבי"ה, המרדכי, בעל ההשלמה, המכתם, ר"י מלוניל, מאירי, ריבב"ן, כל בו, הטור, הב"ח ועוד) הבינו שדעת רש"י היא כתוספות, וזאת מדברי רש"י בד"ה הא קא מצטרף (הראשון) וז"ל: "ומהני צל האילן לצל הסכך להשלים צלתה של הסוכה".

לעומת זאת יש מהראשונים המביאים את דברי רש"י בדף (ט'): ד"ה "היכי דמי" וד"ה "הא קמצטרף" (השני) שמשמע שמדובר בסוכה שצילתה מרובה מחמתה בלא האילן ואפילו הכי בלא חבטן פסולה, משום שהוא מצריך צלתה מרובה מחמתה לבד מזה, ומכאן ראייה שרש"י סובר כאבי העזרי, בשיטה זו הלך הר"ן (שהביא את דעת אבי העזרי בסתם, ולא הביא את דעת רש"י כמנהגו אפילו היכן שחולק על דעתו, ומכאן משמע שזו גם דעת רש"י - עיין ב"ח).

בהגהות מיימוניות כתב שרש"י חזר בו ופסק בסוף כדעת ראבי"ה - וזאת

מדברי רש"י בדף (י'). ד"ה מ"ד נגזר שמשם אפשר להבין שפסול הנמצא מעל סכך כשר מצטרף לפסול כי שם הוא לא חושב לפסול בגלל שהסכך גורם לסוכה התחתונה שתהיה צלטה מרובה מחמתה. אבל הב"ח סובר שרש"י לא חזר בו אלא זו היא שיטתו מלכתחילה. ובדרך זו הלכו גם הקרבן נתנאל, הפני יהושע ועוד.

שיטת בעל המאור

לבעל המאור שיטה שונה לחלוטין בהבנת הסוגיא. הא דאמרינן בגמרא "והא קא מצטרף סכך פסול בהדי סכך כשר" למד בעל המאור שמדובר כאשר בסוכה לכתחילה אין מספיק סכך כשר כדי שצילתה תהיה מרובה מחמתה, ואז שמים את ענפי האילן, והם שגורמים שהסוכה תהיה צלטה מרובה מחמתה, ואז אפילו אם הוסיף סכך כשר במידה שהוא מרובה על הפסול, אין זה מועיל, שהרי הסכך הפסול הוא זה שגרם לצל להיות רוב. ורב פפא הכשיר בשחבטן כלומר שחבט את ענפי האילן עד שנשרו כל העלים, ובכך הוא מגלה דעתו שלא נוח לו בצל האילן, ואז האילן עומד בפני עצמו ואינו מצטרף עם הסכך, ואפשר אפילו לכתחילה לסכך בענפי האילן, וכל זה כמובן רק אם חמתו של האילן מרובה מצילתה אבל אם צילתה של האילן מרובה מחמתו - בכל מקרה פסולה הסוכה אפילו אם חבטן (כדעת כל הראשונים).

ואומר בעל המאור שאם קדם הסכך הכשר כהלכתו, ואח"כ שם עליו או מתחתיו את ענפי האילן, אם חמתו של האילן מרובה מצילתו, והסכך הכשר מרובה על הפסול - כשרה הסוכה אפילו אם לא חבטן, מכיון שהסוכה היתה מסוככת כהלכתה לפני שניתן שם הסכך הפסול. (אבל אם צילתו של האילן מרובה מחמתו - לא מועיל בשום אופן.) וראייתו העיקרית של בעל המאור לדבריו הוא מה שכתבו הגאונים: "ואם חבטן עד שנשרו עליהם כשרה".

שיטת ר"ת והגאונים

שיטה נוספת יש לר"ת ולגאונים (בתוס' דף י'. ד"ה פירס) והיא שמה שאמרנו שהאילן צלחו מרובה מחמתו פסולה בכל מקרה, מדובר לפר"ת רק כאשר האילן קדם לסכך אבל אם היתה הסוכה מסוככת כהלכתה, אז אפילו אם האילן הבא אח"כ צלחו מרובה מחמתו - כשרה הסוכה. זאת למדים מהמקרה שהיתה הסוכה מסוככת כהלכתה, ופירס עליו סדין (והסדין דומה לאילן שצלחו מרובה מחמתו) דהסוכה כשרה, וכותב ערוך השולחן שקשה על הטור מדוע לא הביא שיטה זו בענייננו, והרי בענין פירס עליה סדין פסק כדעה זו, ואומר

ערוה"ש שבהכרח צ"ל שהטור מחלק בין אילן לסדין, שסדין שעל סוכה שמסוככת כהלכתה נחשב רק כנוי סוכה, מה שאין כן באילן (עיין בתשובה נוספת שם).

שיטת הרמב"ם

להרמב"ם פירוש שונה בסוגייתנו מכל שאר המפרשים, וגם בפירושו יש קשיים הנובעים מהבדלים שבין דבריו בפירוש המשניות לבין דבריו בהלכות סוכה.

את המשנה (דף יא') הדלה עליה את הגפן ואת הקיסוס וכו' העמידה הגמרא (דף ט:) בשחבטן, והרמב"ם בפירושו מעמיד את המשנה בשקצצן, מכאן שהכוונה בשחבטן היא שקצצן. (ומה שכתוב במשנה זו או שקצצן מסביר הרמב"ם שמדובר משום תעשה ולא מן העשוי).

בפ"ה מהלכות סוכה הי"ב והי"ג כותב הרמב"ם: "העושה סוכתו תחת האילן כאלו עשאה בתוך הבית... עירב דבר שמסככין בו בדבר שאין מסככין בו וסיכך בשניהם, אף על פי שהכשר יתר על הפסול, סיכך בזה לעצמו ובוה לעצמו זה בצד זה, אם יש בסכך פסול שלשה טפחים במקום אחד, בין באמצע בין מן הצד הרי זו פסולה".

מדברי הרמב"ם נראה בפרוש שאין הוא פוסק כשיטת רש"י ותוס' כי לשיטתם אם עירב את הסכך הכשר (היתר) עם הסכך הפסול (וחמתו של האילן מרובה מצילתו) בכל מקרה כשר. הראב"ד בהשגותיו (בהוצ' פרנקל) כותב שטעמו של הרמב"ם הוא מלשון הגמרא: והא קא מצטרף סכך פסול בהדי סכך כשר, מהמלה מצטרף לומד הרמב"ם (אליבא דהראב"ד) שדווקא כאשר הסכך הפסול מעורב עם הכשר או פסול. מקשה הראב"ד מהמשך הגמרא (דף י'). "תחתונה כשרה ועליונה פסולה - איצטריכא ליה מהו דתימא נגזור דלמא מצטרף סכך פסול בהדי סכך כשר, קמ"ל". ושם העמדנו שהסוכה העליונה מעל עשרים אמה ובודאי שהסכך הפסול לא מעורב עם הסכך הכשר, ולשיטת הרמב"ם מדוע שנחשוש כלל שהתחתונה תהיה פסולה הרי ליכא עירוב כלל? המגיד משנה והראב"ד מבינים שלרמב"ם הכוונה שהפרידן, ורק כאשר הסכך הפסול לא מעורב עם הכשר יש דרך להכשיר, אבל אם מעורב או פסול, וזאת מכיון שבהלכה יג' רואים שאם הסכך הפסול מעורב עם הכשר אז הסוכה פסולה בכל מקרה, אבל אם הסכך הכשר לא מעורב עם הפסול ואין ג' טפחים במקום אחד, והסכך הכשר מרובה על הסכך הפסול (הלכה טז') אז הסוכה כשרה.

ומקשים הב"ח והב"י שהרי בפיהמ"ש פירש הרמב"ם את משנת "הדלה עליה את הגפן וכו'" בשקצצן, ושם אמרנו בשחבטן היינו קצצן, ואילו כאן אנחנו מבינים שחבטן הכוונה היא שהפרידן. ולכן אומרים הב"י והב"ח שבמשנת "הדלה עליה את הגפן וכו'", אומרת המשנה שאם סיכך על גבה פסולה, ואם היה סיכוך הרבה מהם או שקצצן כשרה. וכן צריך להסביר משנה זו: אם הסיכוך הכשר מרובה על הפסול אז הסוכה כזרה אם חבטן (קצץ את ענפי האילן), אפילו אם לא נענע את הענפים (משום תעשה ולא מן העשוי, עיין המשך הלכה יב'). ומה שאומרת המשנה או שקצצן בכוונה שקצצן ונענעם (משום תעשה ולא מן העשוי), וזה אפילו אין הסיכוך הרבה מהם ואפילו כל הסכך מענפים אלו כשרה.

ולפי זה במשנתנו "העושה סוכתו תחת האילן", מכיון שלפי דברי רבא אנחנו אומרים שהכוונה כאן שחמתו של האילן מרובה מצילתו, ובודאי הסכך הכשר מרובה על הסכך הפסול, ולכם אם חבטן (ז"א קצצן) אע"פ שלא נענעם - כשר. אבל אם האילן צילתו מרובה מחמתו, אז מסתמא הסכך הפסול מרובה על הסכך הכשר, ולכן אפילו אם חבטן (קצצו) עדיין פסולה משום תעשה לא מן העשוי, עד שינענע את הענפים.

וכך נתבאר דברי הרמב"ם בהלכה יג' שכתב: "עירב דבר שמסככין בו בדבר שאין מסככין בו וסיכך בשניהם, אע"פ שהכשר יתר על הפסול - פסולה", כוונתו שהדבר שלא מסככין בו הוא מחובר, ולכן הסוכה פסולה וכי לפי שכתבנו במקרה כזה מצריכים שיקצוץ וכאן ליכא), וכן מובנת קושית הגמרא על אילן שחמתו מרובה מצילתו, דמשמע שהסכך הכשר מרובה על הפסול, והרי קא מצטרף סכך פסול בהדי סכך כשר? ורב פפא מעמיד בשחבטן (קצצן), ורק כך יהיה כשר, אבל אם לא קצצן אז אפילו הסכך הכשר מרובה על הפסול אז הסוכה פסולה. (יוצא שהחילוק לפי הרמב"ם הוא בין פסול משום סכך מחובר שאז פסול אפילו במיעוטו, לבין פסול משום תעשה ולא מן העשוי שבטל ברובו.) לפי זה יוצא שהרמב"ם סובר שחבטן פירושו קצצן (כדבריו בפיהמ"ש), ולא כפי שהבינו הראב"ד והמגיד משנה דהיינו הפרידן.

להלכה

הטור הולך בדרך הרא"ש, ומביא להלכה את שיטת תוס' בשם רש"י (כפי שהבינו הב"ח והמרדכי ועוד), וכן מביא הטור את שיטת הראב"ה. אף השו"ע הולך בדרכו ומביא את שתי השיטות הנ"ל כאשר בשיטה הראשונה (שיטת

תוספות) הוא כותב שניתן להשפיל את הענפים ולערבן עם הסכך, וכך תהיה הסוכה כשרה, ובשיטה השניה לא מזכיר השו"ע פתרון זה, והרמ"א מביא אותו.

ובביאור הלכה כותב המ"ב שבמקום שמביא השו"ע שתי דעות בשם יש אומרים פוסקים כיש אומרים השני, ואם כן כאן פסק כראבי"ה לחומרא, ומ"מ בשעת הדחק כשאינן לו סוכה אחרת וגם א"א לו לתקן סוכה זו ולהכשירה יש לסמוך על סברת התוספות. עוד כותב הבה"ל בשם הב"ח, שיש לחוש לדעת הרמב"ם למרות שהוא לא נפסק להלכה. ולכן אין להתיר אלא בקצצן, וזאת מכיון שהמחבר הוא חשוב, ואין זה דומה לשאר סכך פסול שבטל ברוב, ומביא הבה"ל ראיות לדבריו.